

Г.Е. Сабденова*¹, Д.С. Байгунаков²

*¹әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының
доценті, тарих ғылымдарының кандидаты
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: gulmiras2801@gmail.com*

*²әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры,
тарих ғылымдарының докторы
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: dosbol_bs@mail.ru*

ЖАҢАЛЫҚТА ЖЕРЛЕНГЕН АЛАШ АРЫСТАРЫ

Аңдатпа

Мақала Қазақстанда коммунистік партия қолданған «қызыл террор» репрессиялық саясатының кейбір аспектілеріне арналған. Бұл мақаланың мақсаты 1937-1946 жылдары Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылы материалдары бойынша саяси қуғын-сүргіннің кейбір сәттерін нақтылап, айқындау болып табылады. Алға қойылған осы мақсат өзектілігін және зерттеу форматы шағындылығын ескере отырып мақала авторлары көрсетілген мерзімдегі мемлекетте орын алған қанды акцияның тек жекелеген мәселелеріне ғана тоқтала алды. Сталиндік режимнің жаппай қуғын-сүргін құрбандары жерленген Жаңалық ауылы Қазақстандағы ең үлкен жерлеу орыны болып саналады: мұнда 4121 адамның денесі жатыр. Ондағы әрбір фамилия артында қатал түрде үзілген адам өмірі, орны толмас халық саны мен жекелеген тұлғалар тағдыры, сондай-ақ қазақтар мен алыс-жақын елдерде туылғандар есімдері тұр. Мұнда соңғы жайын тапқан адамдар репрессия диірменіне түскен болатын, өйткені мемлекеттің қанды науқаны ешкімді де аяй қойған жоқ еді. Осы фактілерді ескере отырып авторлар саяси репрессияның негізгі мәселелеріне шолу жасады да, жалпы теориялық сауалдарды талдаудан өткізді. Кейбір тұлғалар-дың атылуының мезгіліне қатысты көзқарастар талданды. Репрессияға ұшыраған және Жаңалықта жерленген азаматтардың түрлі статустар (әлеуметтік жағдайы, ұлты, т.б.) жайы талданды. Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары арасындағы қазақтардың (алаштықтардың) пайыздық көлемі нақтыланды.

Кілт сөздер: Жаңалық, репрессия, сталинизм, қызыл террор, ату, мартиролог.

Сабденова Г.Е.*¹, Байгунаков Д.С.²

¹КазНУ имени аль-Фараби, доцент кафедры Всемирной истории, историографии и источниковедения, г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: gulmiras2801@gmail.com

*²КазНУ им. аль-Фараби, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: dosbol_bs@mail.ru*

ДЕЯТЕЛИ АЛАШ ПОХОРОНЕННЫЕ В СЕЛЕ ЖАНАЛЫК

Аннотация

Статья посвящена некоторым аспектам репрессивной политики «красного террора» широко применявшихся коммунистическим режимом в Казахстане. Целью данной статьи является выявление некоторых моментов массовых политических репрессий в 1937-1946 гг. по материалам из села Жаналык Талгарского района Алматинской области. Учитывая актуальность поставленной цели и ограниченность формата исследования, авторы остановились лишь на некоторых аспекты и последствия кровавой акции государства обозначенные годы. Село Жаналык, где были захоронены жертвы массовых политических репрессий сталинского режима, является самым большим захоронением в Казахстане: в нем покоятся 4121 человек. За каждой фамилией стоит жестоко прерванная человеческая жизнь, невозможные потери народа и судьбы отдельных личностей, а также семейная трагедия казахов, уроженцев ближнего и дальнего зарубежья. Люди нашедшие здесь последнее пристанище попали в жернова репрессий,

кровавая акция государства никого не пощадила. Учитывая эти факты авторы проделали обзор основных аспектов и проанализировали общие теоретические проблемы политической репрессий. Анализированы взгляды ученых рассмотревших предположительные даты расстрела некоторых личностей. Проведен анализ различных статусов (социальные слои, национальность, т.п.) репрессированных похороненных граждан в селе Жаналык. Обоснованно выделяется процентное соотношение репрессированных казахов (алашцев) из общего числа массовых политических жертв.

Ключевые слова: Жаналык, репрессия, сталинизм, красный террор, расстрел, мартиролог.

Sabdenova G.E.*¹, Baigunakov D.S.²,

*¹PhD in History, Associate Professor of the Kazakh National University al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: gulmiras2801@gmail.com*

*²Doctor of Sciences in History, Associate Professor of the Kazakh National University al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: dosbol_bs@mail.ru*

ALASH FIGURES BURIED IN THE VILLAGE OF ZHANALYK

Abstract

The article is devoted to some aspects of the repressive policy of the "red terror" widely used by the communist regime in Kazakhstan. The purpose of this article is to identify some moments of mass political repression from 1937 to 1946 based on materials from the village of Zhanalyk in the Talgar district of the Almaty region. Taking into account the relevance of the goal and the limited format of the study, the authors focused only on some aspects and consequences of the state's bloody action in the designated years. The village of Zhanalyk, where victims of mass Stalinist political repressions were buried, is the largest burial in Kazakhstan, comprised of 4,121 individuals. Behind each surname there is a cruelly interrupted human life, irreparable losses of the people and the fate of individuals, as well as the family tragedy of Kazakhs, natives of near and far abroad. The people who found their last refuge here fell into the millstones of repression, as the bloody action of the state did not spare anyone. Considering these facts, the authors reviewed the main aspects and analyzed the general theoretical problems of political repression. The views of scientists who have considered the alleged dates of the execution of some individuals are analyzed. The analysis of the statuses (social strata, nationality, etc.) of the repressed and buried in the village of Zhanalyk was carried out. The percentage of repressed Kazakhs (Alash) is reasonably allocated from the total number of mass political victims.

Keywords: Zhanalyk, repression, Stalinism, red terror, execution, martyrology.

Қысқашы. Алаш азаматтары деп біз ең алдымен қазақ ұлтының өкілдерін айтып отырғанымызды ескерткіміз келеді. Себебі мақала Жаңалықта жерленген қазақ ұлтының азаматтарының қилы тағдырына тоқталуымен ғана шектеледі. Біздің тарапымыздан жүргізілетін келесі ғылыми-зерттеулерде басқа ұлттарға қатысты мәселе көтеріледі деп те жоспарлануда.

Репрессия туралы жазылған еңбектер жеткілікті болғанымен, оның құқықтық тарихы, репрессияға ұшыраған адамның үкімнен кейінгі тағдыры, үкімнің орындалуы, соның ішінде оның құқықтық процессуалдық аспектілері отандық тарихнамада әлі күнге дейін қарастырыла қоймаған мәселелердің бірі болып табылады. Мұның өзі көтеріліп отырған мәселенің өзекті екендігін нақты дәлелдейді. Айта кететін бір жайт, кеңестік дәуірде репрессия жайлы айтылғанымен, жекелеген адамдардың ақталғандығы көтерілгенімен, мемлекеттік дәрежеде біршама ақтау орын алғанымен, бұл құбылысқа тарихи баға беру қырлары кемшін тартып келді, оған себеп: маркстік-лениндік идеология, кеңес үкіметіне кір келтірмеу, оның шешімдері халық үшін жасалғандығына көлеңке түсірмеу, халық пен компартия бірлігін дәріптеу, т.с.с. Алайда еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін мемлекеттік заңсыздық пен тәлкектік сынды жағымсыз жайттар жоғала бастады. Бұрын айтылмай келген дүниелер айтылып та, жазылып та жүр. Осы жоғарыда айтылған жайттарды ескерер болсақ, онда тақырыптың өзектілігі өздігінен-ақ байқалады.

Кезінде халық жауларымен күрес масштабы ауқымды болды, тап дұшпандарын айқындау жоспарлары асыра орындалып жатты. Сол жылдары қазақ жерін билеп-төстеп тұрған Левон Мирзоян 1937 жылы 2 желтоқсанда И.Сталинге жазған хатында антикеңестік элементтерге арналған бірінші категория бойынша сегіз мың репрессия квотасы мен екінші категориядағы сегіз мың квота толығымен пайдаланылғанын, тіпті лимит 1600 адамға асыра орындалғанын жазады. Сонымен қатар Левон Мирзоян тағы да бірінші және екінші категориялар бойынша 1600 адамға репрессиялау үшін квота

сұрайды. Әдетте кейбір армян мамандар Қазақстанды басқарған Л.Мирзоянды ақтап алғысы келіп, бәрін сталинизмге жауып жатады [1, 48-56 б.]. Тіпті кейбір мамансымақтар Л.Мирзоянның хатын еңбектерінде көрсете отырып, ешнәрседен шімірікпей оны ақтаумен әлек [2, 42 б.]. Алайда мұндай жалаң байбаламдар оның жендет емес екендігін нақты ақтап ала алмайды. Репрессияны одан ары жандандыру соның ісі екендігін нақты айтатын кез келді, оның жендет екендігін барлық ғылыми көпшілік көріп те, естіп те отыр. Жоғарыда аталған хат Л.Мирзоянның инициативасымен жаппай саяси қуғын-сүргін республикада мейлінше күрделене түскендігін, репрессия бояуының қалындауына себепкер болғандығын нақты аңғартады. Ал оны кеңестік идеологиядан ада әрі кешенді түрде заманауи талаптарға сай пәнаралық ғылыми-зерттеулер негізінде зерделеудің көкейкестілігі күн санап артып келе жатқандығы да белгілі.

Материалдар мен әдістер. Көтеріліп отырған мәселе ауқымына байланысты мақалада түрлі ғылыми принциптер негізге алынған. Ең алдымен зерттеу жұмысы өркениеттілік және кешенділік ұстанымдарға негізделген. Сонда да болса алға қойылған мақсат пен міндеттерге қол жеткізу үшін теориялық (фило-софиялық, дидактикалық, әдістемелік, т.б.) және эмпирикалық зертеу әдістері, тәжірбелік мәліметтерге негізделген сапалық және сандық талдау әдісі, құжаттану, математикалық модельдеу, т.б. әдістемелік кешендер тарихилықты ашу үшін қолданылғандығын айтуымыз керек. Тарихилық, шынайылық принциптерімен қатар тарихи-салыстырмалы әдіс, сондай-ақ археология, антропология, соттық-медициналық экспертиза, криминалистика ғылым салаларында қолданылатын заманауи әдістер кешені де пайдаланылды. Өйткені репрессияға ұшыраған адамның денесін қазып алған кезде осы ғылым әдістерін пайдаланбай шынайы әрі ақиқат ақпарат алудың мүмкіндігі шектеулі екендігі белгілі.

Зерттеу негізінде тарихи және логикалық принциптер біртұтастығы жатқандығын айта кеткен ләзім. Тарихи-генетикалық талдау көмегі арқылы саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты әлеуметтік мәндерді айқындауға талпынып, эмпиризм мен біржақтылықтан өтіп, пәнаралық ұстанымдар негізінде сол замандардағы оқиғалар мен құбылыстарды, тенденцияларды қалпына келтіруге талпындық. Заттық дереккөздеріне сыни талдаулар жүргізе отырып, жүйелілікті ұстандық, статистикалық мағлұматтар өңделіп, ақпараттар легі жүйелілік-құрылымдық талдау әдісі, тарихи-типологиялық әдіс бойынша мәліметтер базасы толықтырылды, ғылыми талдаудан өтті. Сайып келгенде, зерттеуге пәнаралық ұстаным мен кешенділік тән екендігін тағы да айта кеткен жөн.

Талдау. Бұл тақырып отандық тарихнамада қарастырыла қоймаған. Оған себеп ұзақ жылдар бойы Жаңалық туралы, яғни онда репрессияға ұшыраған адамдардың жерленгендігі жайлы мәліметтердің жасырын болып келгендігі деп айта аламыз. Сонымен қатар әлі күнге дейін жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыраған кейбір адамдардың құқығы тапталып, есімдері ақталмай жатуы да мәселені зерттеуді кешіктіре берді. Осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында 2020 жылы жаппай саяси қуғын-сүргін құрбан-дарын ақтау жөніндегі Мемлекеттік комиссия құрылды. Оның 11 жұмыс тобына қазақстандық тарих-шылар, заңгерлер, саясаттанушылар, т.б. кірді. Қазіргі таңда комиссия топтары мақала жазып, құжаттар жинағын құрастыруда. Жұмыс топтары жүргізген зерттеулер келешекте жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты көптеген тарихи материалдарды жарыққа шығарады, мәселе тарихнамасына тың серпін береді деп күтілуде. Яғни, жұмыс топтарының нәтижелі еңбектері келешекте отандық және әлемдік тарихнамаға өзіндік бір лепті қосары шүбәсіз. Айта кетуіміз керек, 1993 жылы 14-сәуірде жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау туралы заң қабылданған болатын [3]. Алайда бұл заң тәуелсіздік-тің алғашқы жылдарында өз міндетін біршама атқарғанымен, кейіннен бүгінгі күн талабына жауап бере алмайтындығы белгілі болған еді. Дегенмен аталған заңнамалық құжаттың айналымға енуі нәтижесінде өткен ғасыр соңына қарай осы бағытта зерттеулер жүргізіле бастады және кейбір құжаттардың жинақ-тары жарияланды [4, 3-6 б.]. Заңнамалық құжаттар да жетілдіре түсті [5, 154-156 б.]. Бұл үдеріс әлі де жалғасын табуға деуге болады.

Шындығына келгенде, Жаңалық маңында атылған жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына арналған еңбектер бірен-саран ғана десек артық айтпаған болар едік. Өз кезегінде Жаңалық жайлы бірқатар зерттеушілер бірқатар еңбектерінде атап кетіп отырды. Алайда мәселені түпкілікті зерделей қойған ешкім жоқ. Ең іргелі еңбектердің қатарына «Книга скорби – Азалы кітап. Захоронение «Жаналық». Мартиролог» кітабын атауға болады. Оның шығуына бастамшы болған «Әділет» атты қазақстандық тарихи-ағартушылық қоғамы болып саналады [6, 19-483 б.]. Бұл кітапқа ҚР ҰҚК қызметкерлері (М.Жакеев, Р.Берікбаева, Т.Медведева) тауып берген тізім енген. Аталған тізім Жаңалықта жерленген адамдардың аты-жөнінен тұрады. Альфавит бойынша берілген әрбір есімнің жанына марқұмның туған жылы, жері, ұлты, соңғы еңбек еткен мекемесі, оның атылуына үкім шығарған үштік, мерзімі, ақталған кезі, т.б. қысқаша ғана мәліметтерді кездестіруге болады. Біз үшін

аталған еңбек негізгі дереккөзі болып табылады. Алайда кітап анықтамалық бағытта, онда ешқандай талдаулар берілмеген, яғни жаппай саяси қуғын-сүргін үдерістері жайлы ештеңе айтылмайды.

Жалпы алғанда, Жаңалық секілді қорымдар кеңестік тарихнамада мүлдем зерттеліне қоймаған. Десе де кейінгі жылдары ғана жаппай саяси қуғын-сүргіннің жай-күйі, табиғаты, ауқымдылығы, т.б. жайттар айтылуда. Ресейлік тарихнамада бұл құбылыс жайлы бірқатар іргелі еңбектер жарық көрді. Мысалы, С.А. Кропачев еңбектерінде жаппай саяси қуғын-сүргіннің ауқымы, хроникасы, трагедиялық фрагмент-тері, т.б. сипатталынды [7, 49-56 б.]. Автор өз ойларын ешқандай бүкпесіз айтып, коммунистік режимнің қан қақсатқан саясатын шынайы түрде айыптады. Ал Н.Г. Смирнов секілді ғалым азаматтардың құқық-тары мен мүддесін қорғайтын құқық қорғау саласының өзі де жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағанын дәлме-дәл көрсетіп берді [8, 298-300 б.]. Келесі бір маман В.Н. Земсков болса КСРО кезіндегі жаппай саяси қуғын-сүргіннің ауқымы туралы аңыз бен ақиқатқа шолу жасап, соңғы архивтік мәліметтер мен тарихнамалық зерттеулер негізінде жаңаша статистикалық мағлұматтарды ұсынды [9, 303-318 б.]. Ол негізінен 1929-1933 жылдардағы шаруаларды кулақтықтан айыруға (раскулачивание) қатысты үдеріс-терге, Екінші дүниежүзілік соғыста тұтқынға түскендер туралы мәліметтерге тоқталады да, жаппай саяси қуғын-сүргін төңірегіндегі әсіре сілтеулерді айыптайды. Біздің ойымызша да жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын зерттеу уақытша науқанға айналып кетпеуі тиіс және де аталған құбылысқа шынайы тарихи бағаның берілгендігі абзал.

Қазақстандық зерттеушілер де жаппай саяси қуғын-сүргін төңірегінде ғылыми ізденістерін жүргізіп келеді. Мәселен, С.Елеуханова жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының жағдайы қалай болғандығы туралы сүбелі зерттеулер жүргізе алды [10, 193-199 б.]. Ол кеңестік режимнің жаппай саяси қуғын-сүргін құрбанына жасаған іс-әрекеттерін көрсетіп, құқықтық салдарларын, оған деген қарым-қатынасты әңгімелейді. Ал зерттеуші З.Сақтағанова болса өз еңбегінде қазақстандық репрессияларды 9 кезеңге бөліп қарастырады да, әрбір кезең ерекшеліктерін, себептерін, салдарларын саралайды [11, 136-144 б.]. Алайда зерттеуші өзіне жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының реабилитациясына баса назар аударған еді.

Әсіресе 1937-1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандары туралы іргелі еңбек жазған Д.Ш. Орынбаеваны ерекше атап кетуге болады. Ол саяси науқанға тарихи тұрғыдан баға беріп, мемлекет-тік саясатты, оған ықпалын тигізген жайттарды тереңінен қаузап алды [12, 8-16 б.]. Зерттеуші салыстыр-малы талдаулар арқылы сол жылдардағы тарихи үдерістер мен оқиғаларды қалпына келтіруге талпынды, репрессияның нәтижелерін, тигізген зардаптарын ашып көрсете білді. Ал М.Қ. Қойгелдиев болса тергеу органдары құжаттарына сүйене отырып кеңес үкіметі жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыратқан бірнеше әлеуметтік топтардың, соның ішінде қазақ байларын, мұсылмандық жолында жүрген азаматтарды (ишан, имам, молда, т.б.), шығармашыл зиялыларды жойған үдерістерді талдап шықты, кейбір жайттарды нақты құжаттық материалдар негізінде баяндады [13, 10-26 б.]. Қазақ халқы тарихындағы трагедияның кейбір тұстарын сәулелендіруге арналған оның еңбегін жоғары бағалауға болады.

Жоғарыда көрсетілген еңбектердің барлығы қызыл террордың халық үшін оңай болмағанын нақты көрсетеді. Жаппай саяси қуғын-сүргін Қазақстанда тоғыз кезеңнен тұрғандығын есепке алар болсақ, оның ішінде 1937-1938 жылдардағы репрессияның ең ауыры болғандығын ешкім жоққа шығара алмайды. Қызыл террор қоғам өмірінің барлық қырларына орасан зор нұқсан келтірді. Өндіріс орындары, әскери бөлімдер, білім ошақтары, мәдени мекемелер, комсомолдық және партиялық бөлімдер, басқармалар, құқық органдары зардабын тартты. Кадрлар жетіспеді, халық арасында домалақ арыздар көбейді, азамат-тардың бір-біріне көпе-көрнеу жала жабуы орын алды. Кеше ғана жүрген азаматтың жаппай саяси қуғын-сүргін құрбанына айналуы оңай болды. Жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын тергеп жүрген, не болмаса қысастық жасаған билігі бар адамның да ертеңіне халық жауы болып кете беруі де оңай болған еді. Міне, осындай қиын-қыстау заманда халық тыныш өмір сүруді ғана қалады. Алайда жаппай саяси қуғын-сүргінге алуан түрлі тұлғалар ұшырай берді. Олар қазіргі Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылы секілді орталық қалаларға жақын мандарға құпия түрде жерленді. Ал олардың сүйегін тауып, қайта жерлеу, зерттеу және зерделеу керектігі белгілі.

Нәтижелер. Жаңалықта жерленген алаш (қазақ) азаматтарының туралы көпшілік біле бермейді. Яғни, белгілі бір тұлғалардың Жаңалықта атылғанын, осында бірнеше жерде орналасқан бауырластар молаларына жерленгенін оқу құралдарында, оқулықтарда немесе өзге де басылымдарда айтыла қоймайды. Оны Жаңалықта жерленгендер жайлы ақпараттардың ұзақ жылдар бойы құпия болып келгендігімен түсіндіруге де болады. Әдетте барлық алаш (қазақ) азаматтарына немесе жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына қатысты мәліметтер берілген кезде олардың соңғы мекені туралы ешқандай ақпарат беріле қоймайды. Осы олқылықтардың орнын біздің зерттеулер біршама толықтыра алады деген ойдамыз.

Алынған нәтижелерді бірнеше топқа жіктеп қарастыруға болады. Яғни, жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарын зерттеу қордаланған бірнеше сауалдарды қарастыруды талап етеді. Ең алдымен *танымал тұлғалар* туралы сөз қозғаған ләзім. Жоғарыда көрсетілгендей Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылы маңында жерленген жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының саны 4 мыңнан асады. Олардың есімдері де белгілі. Есімдер тізімінен кездесетін қазаққа белгілі тұлғалардың бірі – Ахмет Байтұрсынов. Оған Алматы облысы ІХК Басқармасы (УНКВД – Управление Народного комиссариата Внутренних дел – *авт.*) үштігінің шешімі 1937 жылы 25 қарашада шыққан. Ахмет Байтұрсыновтың нақты қай күні атылғаны белгісіз. Кейбір деректерде 8 қазанда, кейбірінде 9 желтоқсанда делінеді. ҚР-ның Ресей Федерациясындағы Елшілігінің сайтында 1937 жылы 8 тамызда қамауға алынып, екі айдан соң, яғни 8 желтоқсанда атылды деп көрсетілген. Мұнда да қателік бар секілді: өйткені тамыз бен желтоқсан арасы екі ай емес. А.Байтұрсынұлын көбіне 1938 жылы атылды деп көрсетеді. Тіпті кейбір зерттеушілер 1937 жылдың 8 желтоқсанында Алматыда ату жазасына кесілді деп те айтып жүр. Алайда бұл пікір шындыққа жанаспай-тын сияқты. Себебі мартирологты (Азалы кітапты) дайындаған жоғарыда есімдері аталған ҚР ҰҚК қызметкерлері Алматы облысы ІХК Басқармасы (орысша қысқартылған атауы: УНКВД – *авт.*) үштігінің шешімімен ату жазасына кесілгендігін нақты атап көрсетіп отыр. Егер үштік шешімі 25 қарашада шыққан болса, онда А.Байтұрсынұлы 8-желтоқсанда немесе 9-желтоқсанда атылуы ықтимал. Өкінішке орай ҚР ҰҚК қызметкерлері А.Байтұрсыновқа қатысты орындалған үкімнің нақты күнін көрсетпеген.

Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың және Жаңалыққа жерленген танымал тұлғалардың бірі С.Мендешев болған еді. Оған қатысты 1938 жылы 25-ақпанда КСРО ЖСӘК (орысша қысқартылған атауы: ВКВС – Военная коллегия Верховного суда – *авт.*) қаулысы шыққан болатын. Бұл орган И.Жансүгіровке де 1938 жылы 26-ақпанда қаулы шығарған еді. Азалы кітаптағы тізімде ағайынды Халел және Жаханша Досмұхамедовтер де кездеседі. Халел Досмұхамедовке ҚазКСР ІХК Әскери трибуналы 1939 жылы 23-сәуірде ату туралы шешім шығарған. Ал Жаханша Досмұхамедовке Мәскеу облысы Біріккен мемлекеттік саяси басқарма (орысша қысқартылған атауы: ОГПУ – *авт.*) үштігі 1938 жылы 1-маусымда шешім шығарып, сол жылы 3-тамызда атылған. Кеңестік мемлекет қайраткері Ораз Жандосовты да Жаңалықта атылғандардың тізімінен көреміз. Оған 1938 жылы 2-наурызда КСРО ЖСӘК қаулы шығарып, жазалаған. Оның бауыры Оразалы Жандосовқа да КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы 28-ақпанда қаулы шығарған болатын. Жазушы Б.Майлинге де осы орган 1938 жылы 26-ақпанда қаулы шығарған [б: 61; 138; 147; 266; 280 б.]. Демек И.Жансүгіров пен Б.Майлинге сот үкімі бір күнде шыққан. Сірә, ол екеуі бір күнде атылып, бір жерге жерленуі де мүмкін. Ал С.Мендешевке олардан бір күн бұрын осындай қаулы шыққан болатын. Бұл жөнінде тарихшы С.Қ. Шілдебай былай дейді: 1937 жылы 24 қыркүйекте С.Мендешев Қазақстандағы ұлттық антикеңестік ұйым басшыларының бірі ретінде тұтқындалып, 1938 жылы 25 ақпанда ату жазасына кесілді. 1957 жылы 7 желтоқсанда ақталды [14, 37 б.]. Оның да И.Жансүгіровпен, Б.Майлинмен бір күнде атылуы ықтимал. Олардың денесі Жаңалық ауылы маңындағы бір жерге де көмілуі мүмкін. Бұл жерде қыстың уақытын, мола қазу қиындығын, жол жүру ауыртпалығын да ескерген абзал.

1938 жылы 26-ақпанда КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы белгілі мемлекет және қоғам қайраткері, талантты өнер иесі, Қазақ драма театры директоры болған Жұмат Шанинге де қаулы шығарып, оны атты. Оның да жоғарыда аталған алаш азаматтарымен бірге жерленгендігі шүбәсіз.

Жаңалықта жерленген Санжар Жафарұлы Асфендияров та жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың бірі болғандығы белгілі [15, 3-5 б.]. Ол КСРО ҒА қазақстандық филиалы төрағасының орынбасары болып жүрген кезінде тұтқындалған еді. 1938 жылы 25-ақпанда КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясының қаулысы бойынша ату жазасына кесілген болатын. Яғни, С.Асфендияровқа да жоғарғы жазалау (ату) жөнінде С.Мендешевпен бір күнде қаулы шыққан. Сонымен қатар С.Асфендияров сол күні атылды деген мартирологиялық дерек те бар. Соған қарағанда ол С.Мендешевпен бір күнде атылуы, бір жерге жерленуі де мүмкін. КСРО ЖСӘК-нан шыққан жылжымалы (выездная) сессия үкімді шығарып та, оны ұзатпай сол күні орындап та отырса керек. Себебі Мәскеуге есеп беруі тиіс болғандықтан, жеделдетіп жазалау шараларын жергілікті құқық органдары қызметкерлерімен бірлесе отырып өздері орындаған сияқты. Қалай болғанда да КСРО ЖСӘК-нан шыққан жылжымалы сессия қаулы шығарған жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына ешқандай аяушылық жасаған жоқ.

КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы 1938 жылы 25-ақпандахалық ағарту комиссары болған Темірбек Жүргеневке де ату жазасына кесу туралы қаулы шығарған болатын. Үкім сол күні орындалуы да мүмкін. КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы Алматыда жазалау науқанын бастап, оны өзі орындаса керек. Т.Жүргеневтің де қай күні атылғандығын нақты анықтау оңай емес. Оны нақтылау үшін сол жылдары қызыл террор жүргізген мекеме КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясының және Ұлттық

қауіпсіздік комитеті құжаттарынан іздестірген жөн секілді. Мұның барлығы заманауи қоғамға ашық архивтің қажеттілігін көрсетіп отыр.

Сондай-ақ, 25-ақпанда 1938 жылы КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы КазПИ профессоры Құдайберген Жұбановқа қатысты қаулы қабылдап, оны ату жазасына кесті [16, 3-9 б.]. Оның да жерленген жері Жаңалық маңы болған еді.

Қазақтың біртуар азаматтарының бірі Сәкен Сейфуллин де Жаңалық маңына жерленгендігі мартирологта көрсетілген [6, 369 б.]. Көпшілікке С.Сейфуллин жақсы таныс. Оған қатысты да КСРО ЖСӘК жылжымалы сессиясы 1938 жылы 25-ақпанда қаулы қабылдаған. Қаулыда ату жазасына кесілген. Демек құқық органдары мәліметтері бойынша С.Сейфуллин және жоғарыда аталған өзге де алаш азаматтары бір күнде бақилық болғандығын көреміз. Олардың барлығы егер бір күнде атылған болса онда бәрі бір шұңқырға жерленуі әбден мүмкін.

Қарап тұрсақ, 25-26 ақпан күндері алаштың біршама азаматтары, соның ішінде басшылық қызметте болғандар, халық арасында беделі бар тұлғалар жергілікті үштіктер немесе Ішкі Істер Халық Комиссариаты Басқармасы шешімімен емес, КСРО ЖСӘК тарапынан жазаланған. КСРО ЖСӘК Жылжымалы сессия мүшелерінің Алматыда бірнеше күн тұрақтап өздерінің қызыл террорын ұйымдастырғандығы анық байқа-лады. Олар Қазақстан құқық органдары мен үкімет мүшелері орындауға бата алмай жатқан кезде келіп, жазалауды қолға алған секілді.

Ал қоғам қайраткері, ағартушы-ғалым Қоңырқожа Қожықовқа 1938 жылы 15-ақпанда Алматы облысы Ішкі Істер Халық Комиссариаты Басқармасының үштігі ату жазасына кесу туралы шешім шығар-ған. Сірә, мұндай шешімдерді облыстық деңгейдегі үштік кез келген уақытта шығара берген. Биік деңгей-дегі лауазымды қызмет атқармаған адамдарға үштіктің шешімі жеткілікті болды.

Отандық баспасөз құралдарында және тарихнамада ату жазасына кесілгендігі немесе лагерьге айдал-ғандығы, қаза болғандығы не болмағандығы жайында түрлі болжамдар жасалынып келе жатқан тұлға-лардың бірі Мағжан Бекенұлы Жұмабаев болып табылады. Азалы кітапта оның 1938 жылы 11-ақпанда КСРО НКВД №377 шешімімен ату жазасына кесілгендігі көрсетілген. Ал 1938 жылы 19-наурызда Алматы ПХК (НКВД) қызметкерлері үкімді орындаған [6, 142 б.]. Яғни, бір айдан астам уақыттан кейін үкімнің орындалғанын көреміз. Демек жергілікті ПХК қызметкерлеріне Мәскеуден келген шешімді орындауға 1-1,5 ай уақыт керек болған. Орталықтың тапсырмасын олар міндетті түрде шұғыл орындап отырды. Соған қарағанда, І.Жансүгіров, Б.Майлин, т.б. наурыз айының соңында немесе сәуірдің басында атылуы ықтимал деп болжам жасауға болады. Сонымен қатар М.Б. Жұмабаевтың Жаңалықта жерленген-дігі анық секілді. Өйткені Азалы кітапқа материалдар жинаған жоғарыда аттары аталған ҚР ҰҚК қызмет-керлері өздеріндегі құжаттар негізінде мәлімет берді. Яғни олардың берген ақпараттарына сенуге болады.

Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшырағандардың әлеуметтік жағы қалай болды деген сұрақ та туын-дайды. Бұл мәселе де арнайы қарастыруды талап етеді. Әдетте, әлеуметтік топ өте кең ұғым саналады. Оған жеке тұлғалардың ортақ іс-әрекеті мен мүддесі, ынтымақтастығы, қажеттіліктерін қамтамасыз ете-тін бірлестігі, күнделікті тыныс-тіршілігі үшін өзара әрекет етуі, бірігу дәрежесі және қоғамдағы статусы арқылы баға беріледі. Түптеп келгенде әлеуметтік топ ұғымы мүдделердің, құндылықтар мен жүріс-тұрыс нормаларының ортақтығы мен айырмашылықтарына орай халықтың жіктелуін бейнелейді. Жалпылама түрде айтқанда, Жаңалықта жерленген адамдардың әлеуметтік статусы әрқалай деуге болады. Онда жұмысшы да, комиссар да кездеседі. Сонда да болса жұмысшылар, шаруалар мен түрлі сала қызметші-лерінің басым екендігі байқалады. Сонымен қатар партия қызметкерлері, құқықтық орган өкілдері, кеңестік және кәсіподақ ұйымдарының жұмысшылары, діни қызметкерлер, үйде отырған адамдар да, дәрігерлер мен мейірбикелер, коммуналдық-тұрмыстық және мәдени, ғылым және білім беру салаларын-дағы қызметкерлер, т.б. кездеседі. Бұдан біз жаппай саяси қуғын-сүргін қоғамдағы барлық әлеуметтік топтарды қамтығандығын нақты көреміз. Тіпті аула сыпырушы, паровоз жуушы, т.б. түрлі қара жұмыс атқарушылар да, жұмыссыздар да қуғындалғандығын байқаймыз. Жаппай саяси қуғын-сүргінге ұшыра-ғандар арасында сирек кездесетін мамандық иелері де бар. Яғни, әлеуметтік тап немесе адамдардың шыққан тегі жаппай саяси қуғын-сүргінде айтарлықтай рөл атқара қоймады, азаматтардың саяси көзқара-сына қатысты қызыл террор жүргізілген деуге болады.

Сондай-ақ, жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарының ұлттына да ешкім қарай қойған жоқ. Жаңалық-та жерленген азаматтар қатарына түрлі ұлттардың өкілдері кездеседі. Олардың арасында қазақ, әзірбайжан, орыс, украиндық, белорус, корей, молдаван, грузин, еврей, латыш, неміс, ұйғыр, дүнген, өзбек, қырғыз, қытай, армян, татар, эстондық, болгар, поляк, румын, грек, т.б. халықтардың өкілдері бар. Олардың қызметі, атқарған істері мен күнделікті тыныс-тіршілігі әрқилы болғанымен, барлығы репрессия құрбандарына бір сәтте айналған еді. Сонымен қатар кітаптағы тізімнен аустриялық, қашқарлық, парсы, мадьяр, т.б. ұлттарды да кездестіреміз. Аустриялық, мадьяр секілді ұлттар белгілі

болғанымен, қашқар-лық деген этносты сирек ұшыратамыз. Олар ұйғыр немесе Қашғар өңірін мекендеген басқа ұлттардың өкілдері (қырғыз, сарыкөлдiк, т.б.) болуы да ықтимал. Яғни, Қазақстанда орын алған жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына кез келген ұлттың азаматы бiр сәтте айнала алатын едi. Әсiресе алыс шетелдерде туылып өскен азаматтар күдiкке бiрден iлiгiп, оларға шпионаж, контрреволюционер, т.б. өте ауыр айыптар демде-ақ тағылғандығын байқауға болады. Осы себептен оларға iс қозғау жылдам жүргiзiлдi, ату туралы үкiм де тез шығып отырды. Әрi олармен ешкiм санаса да қоймады. Қазақ зиялыларының өзiн жапон тыңшысы, т.б. деп айыптап жатқан уақытта алыстан келген жатжерлiк азаматтарға жалған баптар-мен iс қозғау құқыққорғау органдары қызметкерлерiне тiптен оңай болған сияқты.

Жоғарыда аталған әр түрлi ұлттарды құраған 4121 адамның шамамен 1040 шақтысы алаш (қазақ) азаматы болғандығы айта кетуге тиiспiз. Яғни, статистикалық есептеулерге жүгiнер болсақ мартиролог-тағы Жаңалыққа жерленген әрi жаппай саяси қуғын-сүргiн құрбандарына айналғандар арасында қазақтың үлес салмағы 25 пайызды құрайды. Мұның өзi бiр өңiрдегi ғана мәлiмет екендiгiн ескерсек, жаппай саяси қуғын-сүргiн алаш азаматтарына және ұлтымызға оңай тимегендiгiн байқаймыз.

Қорытынды. Алматы облысы Жаңалық ауылы маңында жерленген жаппай саяси қуғын-сүргiн құрбандары саны жағынан республикадағы iрiлердiң бiрi саналады. Алайда әлi күнге дейiн 1937-1938 жылдардағы жаппай саяси қуғын-сүргiн құрбандарының толыққанды саны әлi анықталып жатқандығын ескерер болсақ, келешекте бұл мәлiметтерге түзетулер мен толықтырулар сөзсiз енедi.

Қазiргi таңда Алматы облысы Талғар ауданы Жаңалық ауылы маңында жерленген жаппай саяси қуғын-сүргiн құрбандары санына жүргiзiлген статистикалық талдаулар қазақтардың үлес салмағы 25 пайызға баратындығын көрсетiп отыр. Келешектегi iзденiстер оған бiршама толықтырулар мен түзетулер енгiзуi ықтимал.

Жаңалық маңында жерленген репрессия құрбандарының қалдықтарын археологиялық тұрғыдан қазып алу, тарихи идентификациясын жасау, әрбiр сүйек қаңқасына соттық-медициналық сараптамалар жүргiзу, табылған адам қаңқаларын анатомиялық тұрғыдан қалпына келтiру, олардың ДНК талдауларын жасап, туыстары арқылы идентификациялау кезек күттiрмес мәселелердiң бiрi болып отыр. Егер осы жүйеде iргелi жұмыстар жүргiзiлер болса онда жаппай саяси қуғын-сүргiн құрбандарының есiмдерiн қалпына келтiрiп, жатқан жерiн анықтауға мол мүмкiндiк туындайды. Сонымен қатар қоғамымызда орын алған кеңестiк дәуiрдегi әдiлетсiздiктi және қызыл террор сынды келеңсiздiктер әсерiн жойып, ашылмай жатқан бiрқатар құпияларды қайта айқындауға болады деген ойдамыз.

Р.С. Мақала «Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлiгi» мемлекеттiк мекемесiнiң бағдарламалық-нысаналық қаржыландыруындағы «Алматы облысы Жаңалық ауылындағы саяси репрессия құрбандары қалдықтарының археологиялық верификациясы мен тарихи идентификациясы: пәнара-лық зерттеулер» атты жоба тақырыбы аясында орындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тiзiмi:

1. Аюпов В. *Чужой среди своих, чужой среди чужих: Левон Мирзоян. Научный Архив. 2022. №2(13). – С.42-61.*
2. Ованнисян А.Ю. *Фундаментальный вклад Левона Мирзояна в процесс становления и развития казахстанской государственности в период СССР. Регион и мир. 2019. №2. – С.38-43.*
3. *Закон РК от 14 апреля 1993 года «О реабилитации жертв массовых политических репрессий» (с изменениями и дополнениями). Электронная база законодательства «Параграф». <https://prg.kz>; https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939.*
4. Омаров М. *Расстрелянная степь. Документальное повествование. Алматы: Гылым, 1994. 104 с.*
5. Баймаханов М.Т. *От массовых политических репрессий к массовой реабилитации невиновных: эволюция законодательства. Научные труды «Әділет». 2003. №2 (14). – С.154-156.*
6. *Книга скорби – Азаль кітап. Захоронение «Жаналық». Мартиролог. – Алматы: Изд-во «Арыс», 2011. 488 с.*
7. Кропачев С.А. *Хроники коммунистического террора. Трагические фрагменты новейшей истории Отечества. События. Масштабы. Комментарии. Ч.1. 1917-1940 гг. Краснодар, 1995. – 97 с.*
8. Смирнов Н.Г. *Репрессированное правосудие. Москва: ГелиосАРВ, 2001. – 301 с.*
9. Земсков В.Н. *Масштаб политических репрессий в СССР (правда и домыслы). Труды Института российской истории. Вып. 10. – Москва. 2012. – С.303-318.*

10. Елеуханова С.В. Положение репрессированных в Казахстане. Реабилитация и память. Отношение к жертвам советских политических репрессий в странах бывшего СССР. Сост.: Рачинский Я. – Москва: Международный Мемориал, 2016. – С.193-235.
11. Сактаганова З.Г. Политические репрессии в Казахстане в 1920-1980-е гг.: этапы, последствия и проблемы реабилитации. *Отан тарихы*. 2021. №3 (95). – С.136-144.
12. Орынбаева Д.Ш. Политические репрессии в Казахстане в 1937-1938 гг.: сравнительный анализ проблемы: Дисс...канд.ист.наук. – Алматы, 1999. – 180 с.
13. Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х годов. – Алматы: Искандер, 2009. 448 с.
14. Шілдебай С.Қ. Сейітқали Меңдешев – көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері. Сейітқали Меңдешев: құжаттары мен материалдар жинағы = Сейітқали Мендешев: Сборник документов и материалов / Құраст.-автор: С.Қ. Шілдебай; Құраст.: А.Б.Ордаханова. – Алматы: «Полиграфия-сервис и К^о», 2021. – 590 б.
15. Жүнісбаев А. Санжар Асфендиаров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. Т.1: (1889-1918). – 256 б.
16. Құдайберген Жұбанов тағылымы: ғылыми сабақтастық және жаңа бағыттар (профессор Қ.Жұбановтың 110 жылдығына арналған республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарына арналған мақалалар жинағы). – Алматы: «Ан Арыс» баспасы, 2009. – 268 б. [InKazakh, InRussian].

References:

1. Hakobyan V. Chuzhoy sredi svoikh, chuzhoy sredi chuzhikh: Levon Mirzoyan [A stranger among his own, a stranger among strangers: Levon Mirzoyan]. *Nauchnyy Artsak*. 2022. №2(13). Pp. 42-61. [In Russian].
2. Ovannisyana A. YU. Fundamental'nyy vklad Levona Mirzoyana v protsess stanovleniya i razvitiya kazakhstanskoy gosudarstvennosti v period SSSR [Fundamental law Levona Mirzoyana in the process of stanoveniya and development of the Kazakh state in the period of the USSR]. *Regionimir*. 2019. No. 2. P. 38-43. [In Russian].
3. Zakon RK ot 14 aprelya 1993 goda «O reabilitatsii izhertv massovykh politicheskikh repressiy» (s izmeneniyami i dopolneniyami). *Elektronnaya baza zakonodatel'stva «Paragraf»*. [The law of the Republic of Kazakhstan from April 14, 1993 "on the rehabilitation of mass political repression" (with amendments and additions). Electronic base of legislation "Paragraph"]. <https://prg.kz>; https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1001939. [In Russian].
4. Omarov M. Rasstrel'annaya step. Documentary narrative. [Shot steppe. Documentary storytelling]. *Almaty: Gylym*, 1994. 104 p. [in Russian].
5. Baymakhanov M. T. Ot massovykh politicheskikh represiy k massovoy reabilitatsii ne vinovnykh: evolyutsiya zakonodatel'stva [From mass political repression to mass rehabilitation of innocent people: the evolution of legislation]. *Nauchnyye trudy «Әділет»*. 2003. №2 (14). P.154-156. [In Russian].
6. Knigaskorbi – Azalykitap [Mourning book]. *Zakhoroneniye «Zhanalyk»*. *Martirolog*. *Almaty: Izd-vo «Arys»*, 2011. 488 s. [in Russian].
7. Kropachev S.A. Khroniki kommunisticheskogo terror [Chronicles of communist terror. Tragic fragments of the new history of Homeland]. *Tragicheskiye fragment noveyshey istorii Otechestva. Sobytiya. Masshtaby. Kommentarii. CH.1. 1917-1940 gg.* *Krasnodar*, 1995. 97 p. [in Russian].
8. Smirnov N.G. *Repressirovannoye pravosudiye [repressed truth]*. *Moscow: Helios ARV*, 2001. 301 p. [in Russian].
9. Zemskov V. N. *Masshtab politicheskikh repressiy v SSSR [Scale of political repression in the USSR] (Pravda and domysly)*. *The Institute of Russian history. VIP. 10. Moscow*. 2012. P. 303-318. [In Russian].
10. Eleukhanova S. V. *Polozheniye repressirovannykh v Kazakhstane [The repressed in Kazakhstan]. Rehabilitation and rehabilitation. Return to the lands of Soviet political repression in the countries of the USSR. Sost.* *Moscow: International Memorial*, 2016. Pp. 193-235. [In Russian]
11. Saktaganova Z. G. *Political repression in Kazakhstan in 1920-1980-e GG.: stages, treatment and rehabilitation problems. History of the Fatherland*. 2021. №3 (95). P.136-144. [In Russian].
12. Orynbaeva D. Sh. *Politicheskkiye repressii v Kazakhstane v 1937-1938 gg.: Sravnitel'nyy analiz problemy [Political repression in Kazakhstan in 1937-1938.: The problem of comparative analysis]*. *diss Kand. East. Nauk.* *Almaty*, 1999. 180 p. [in Russian].
13. Koigeldiev M. K. *Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920-1940-kh godov [Stalinism and repression in Kazakhstan 1920-1940-x years]*. *Almaty: Iskander*, 2009. 448 p. [in Russian].

14. Shuldebay S. K. *Seyitkali Mendeshov - Kornektı kogam zhane memleket kairatkeri. Seyitkali Mendeshov: kuzhattary men materialdar zhinagy*[*Seitkali Mendeshov is an outstanding public and statesman. Seitkali Mendeshov: collection of documents and materials*] = *Seitkali Mendeshov: sbornik documents and materials / comp.- author: S. K. Shuldebay; comp.: A. B. Ordakhanova. Almaty: "polygraphy-service and co", 2021. 590 p. [in Kazakh, in Russian].*

15. Zhunisbayev A. *SanjarAsfendiarov: Omiri men qyzmeti*[*Sanzhar Asfendiarov: life and work (1889-1938)*]. Almaty: "Eltanym publishing house", 2014. Vol.1: (1889-1918). 256 p. [in Kazakh].

16. *Kudaibergen Zhubanov tagylymy: gylymy sabaqtastyk zhane zhana bagyttar (Professor K. Zhubanovtyn 110 zhyldygyna arnalgan republicalyk gylymi-practical conference materialdaryna arnalgan maqalalarzhinagy)*. [The lessons of Kudaibergen Zhubanov: scientific continuity and new directions (collection of articles dedicated to the materials of the Republican scientific and practical conference dedicated to the 110th anniversary of Professor K. Zhubanov)]. Almaty: An Arys publishing house, 2009. 268 p. [in Kazakh, in Russian].